

Шериг-оол Дизижилович ООРЖАК:

«Амгы эрткен Республика Хүнү, Наадым-2003 байырлалы — Тываның Россияга эки тура-биле каттышканының дараазында чылда демдеглек эрттиреривис улуг юбилейинге эң кол белеткели. Чүс ак өглүг өг хоорайжыгажының ажыдышкынынга ынчан көдээ ажил-агый бүдүрүлгелериниң мурнакчыларын шаңнап демдеглээр».

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 105 (16715)

2003 чылдың
АВГУСТ 19,
вторник

Ат салган шагы 22.30
Садар өртээ 3 рубль.

РЕСПУБЛИКА ХҮНҮН, НААДЫМНЫ ДЕМДЕГЛЕП ЭРТТИРГЕНИ

«Эки аът ээзин байыдар, эки эр чуртун байыдар».

Тос-Булакка эрткен байырлалдан.

ӨГЛЕР ХООРАЙЖЫГАЖЫ

Өглер хоорайжыгажы Республика Хүнү, Наадым-2003 байырлалының кол өзек кезээ болган. Август 15-17 хүннеринде ол үнген-кирген чоннун сонуургалын болдурган. Ажыдышкын чоруп турар үеде Чазак Даргазы Шериг-оол Ооржактын чугаазы, Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазының даргазы Дандар-оол Ооржактын кыска сактышкынның саналы Наадымның черчерден келген киржикчилеринге, аалчыларга ханы сонуургалды болдурган. Чазак Даргазының оралакчызы В Лавриненко,

Көдээ ажил-агый болгаш аыш-чем яамызының сайыды Н.Алдаци, кол федералдыг инспектор В. Чернышев олар өглер хоорайжыгажына чыылганнарга байыр чедирип, чүве чугаалаан.

Көдээ ажил-агый бүдүрүлгелериниң элээн каш мурнакчыларын аңаа шаңнап демдеглээн. Оларга бараан болдурган оюн-көргүзүг солун эрткен.

Республика хүнү, Наадым-2003 ийи дакпыр байырлал деп, Шериг-оол Дизижилович дын-наткаш, ийи улуг болушкуннун эрткен, амгы болгаш келир салгалдарга бир онзагайлыын чугулалап демдеглээн. Географтыг картадан көөрге, Тыва Республи-

ка — Азияның төвүнде. Бир дугаар бот-догуннаан күрүнени аңаа тургускаш, ада-өгбелеривис чурттуң ээлери болур эргебайдалды хандырган. Малчын-нар Наадымы база онзагай. «Ажыг кыштың соонда, келир кышты күш-ажыл-биле магадылап, күскээр чайын чечен сөсбиле олар чонну хей-аът киирип, бир баг кылдыр эвилелдеп, мөгелерин хүрештирип, аъттарын чарыштырып, төрөөн черинге ээ-хамаарылгалыг болурунун үлегерин арттырган» — деп, Чазак Даргазы чугаазын улаштырган.

Дараазында кол-кол айтырыл-ларга Ш.Д. Ооржак доктааган.

Өгге йөрээл, өг культуразын бедидери моон соңгаар-даа калбарар. Өг, аал-оран эр, ада кижиден дорт хамааржыр. Амгы социал чаартылгаларга амыдыралдың көшкүн малчын овуру-хевириниң ужуру-дузазы үнелеп күш четтинмес. Россия Федерациязының, Тыва Республиканың удуртукчулары ол дугайын ханы билип турар. Мал ажылы чылдың дөрт ээлчээнде одар-белчиир солуур. Одар-белчиир солчуушкуну чылда он чеде бээр. Малчын өг-бүле бүрүзүнге, хонаш-турлаг санынга бажың тудары болдунмас. Муң чылдарның дургузунда малчын аалдар еглери-биле көжүп келген.

Өг, малчыннарга таарымчалыг байдалды тургузарынче күш үндүрүп турар удуртукчуларны Чазак Даргазы деткип турар. Малдың бүгү чүзүну бир миллион баш ашкан. Саарылга системаларының четкизи калбарар. Өг иштининг дериг-херекселинге чаа чүүлдер немежип орат. Ол дээрге биче хемчээлдиг электрилиг шимчедикчилер, теледамчыдылганың ак-көк экраны, телефон, информация алырының өске-даа арга-хевирлери. Космос эдеринчилерин дамчыштыр харылзаалар малчын аалдарга таарымчалыг байдал-

дарны тургузар.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының даргазы Д. К.-Х. Ооржак сөс ап чүве чугаалааш, эрткен чоокку чылдарга хамаарыштыр кыска сактышкын кылганы өөредиглиг болган. Өглер хоорайжыгажын Совет Тываның 30 чылынга Улуг-Хем эринге ажытканы — ада-өгбелерге бир янзы мөгейиг. Эрткен чүс чылдың тозан чылдары амыдыралдың малчын овуру-хевирин демдеглек эрттирип турган. Ынчалза-даа Тос-Булакка амгы өг хоорайжыгажы бир онзагай, катап-таттынмас.

«Тыва салгалдарның чаш, элээди, аныяк, ортумак болгаш улуг салгалы кидис өгге өскен, чурттаан, моон соңгаар-даа чурттап амыдыраар. Чүге дээрге ол — ук-төөгүвүс. Бодумну улуг назынныгларның салгалына хамаарыштырар мен. Мээң билип келгенимден бээр өгге доңган кижиде сөстү бо назыда дыннап көрбөөн, ол дугайын билбес-даа мен. Бөгүнде тыва өгнү белеткеп кылып, ширтек салып, хевис кылып турарларга четтиргенимни илередип тур мен.

(Уланчызы 3-кү арында).

МЕРГЕН УГААНЫ ҮЛЕЖИР

Хүндүлүг Монгуш
Бора-Хөөевич!

Силерниң "Тыва хамнарның алгыштары" деп номунарның үнгени-биле силерге байыр чедирдим. Бо ном болза тыва кижиниң сагыш-сеткилин билип алырының бир чадазы-дыр. Бөгүнгү амыдыралды ап көөрге, бодувустун чаңчылдарывыстан, шажын-чүдүлгевистен бистиң ырай бергенности херечилеп турар. Бодувустун шаандагы үвисте хая көрнүрү, бодунуң езулуг үре-дазын угаап көөрү чугула апарганын боду бүткен бойдус безин айтып турар апарган-на болгай.

Силер бодунарның бүгү ажил-чорудулганар үезинде кижиниң долгандыр бойдус-биле бүрүн дүүшкөк болурун чедип ап келдинер, силерниң шинчилелдеринер бойдустун болушкуннарын, дириг амытаннарның дыл-домаан кижилерниң билип алырынга дузалап турар.

Силерниң хей сангыг ажилдарынар Силерниң байлак сагыш-сеткилинерниң орук изекчизи бооп турар. Ону барыын чурттарның сагыш-сеткили байлак кижилери үнелээн. Делегейниң сайзыраңгай чурттарында безин иевис апарган чаагай бойдус бодунуң сорунзалыг күжүн чидирбээн. Ону чон эскерип каан, кижиниң долгандыр делегей-биле сагыш-сеткил харылзааның дөзүн Силерден билип алган. Силерниң үре-түңнелдиг

эртем ажылыңар — бойдус-биле тудуш холбаалыг чораан эрте-бурунгуларның чаңчылдарын катап тургузарының оруу. Ол дугайын бүгү чурттарда Силерниң номчукчуларыңар билир апарган.

Тыва хамнаашкыга тураскааткан Силерниң ыяк кылып дерээн делгелгелеринер, ханы болгаш утка-шынарлыг лекцияларыңар силерниң адыңарны Тывадан дашкаар черлерде, эртем делегейинде калбарткан. Чогум-на харын Силерниң ачыңарда хамнар шинчилекчилериниң тыва-америк семинарын, тыва хамнаашкын талазы-биле Делегей шуулганын эрттирер арга тургустунган. Силер могаг-шылаг чок ажил-чорудулганар-биле бистиң республика-выстың бойдузунга, төөгүзүңге, культуразыңга балаттынмас исти оттуруп, делегейниң бүгү дигтеринде тыва чоннуң өңүктөрүн доюлдуруп турар.

Чоннуң мерген угаанының эгээртинмес байлаан мөөңнеп база ол байлакты бүгү чоннар-биле үлешпишаан, Силер тыва улустун эгээртинмес дириг эртинезиниң илередикчизи апарган силер.

Монгуш Бора-Хөөевич! Силерге быжыг кадыкшылды, узун болгаш чогаадыкчы назынны күзедим! Кижиге төрелгетени чаа шинчилелдеринер-биле өөртүрүп уламчылаңар!

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.ООРЖАК.

Байыр чедирешишкени

Санкт-Петербургтуң Тывага хүннеринге холбаштыр мезн чылыг байырымны хүлээп ап көрүңер. Соңгу найысылалдың 300 чылын аалчызырак тыва черге демдеглек турарыңа чүрээм ханызыңдан өөрүп ор мен. Хей националдыг Россия ында чурттап турар улустарның аразында быжыг харылзаалары-биле, төөгүлүг болгаш культура чаңчылдарының байлаа-биле быжыг болгай. Неваның эриктеринден Силерге аалдап барган кижилер Енисейниң эриктеринде чурттап чоруур эрте-бурунгу чоннуң угаан-бодалыңа, чүректинге эки сактыышкынны арттырар болзун. Кады эрттирген хүннер улустарның культуразын улам байыдар болзун!

Байырлалдың бүгү киржикчилеринге, Тываның бүгү чонунга кадыкшылды, чаагай амыдыралды, аас-кежиин күзедим!

РФ-тиң Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелиниң даргазы С.М.МИРОНОВ.

Ол ышкаш Россия Федерациязының Президент Администрациязының удуртукчузу В.Иванов, Россия Федерациязының Президентизиниң Администрация удуртукчунуң оралакчызы И.Сечин олар байыр чедирген телеграммаларны ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржактың адыңа чоруткан.

Телеграммаларның кээри уламчылап турар.

КЫЗЫЛЫВЫС КӨРҮШТҮҮ ДЭЭШ...

Четтикпейн манаанывыс Наадым хүннериниң ужугуп эрте бергени ол-ла-дыр. Найысылал Кызыл хоорайның хүндүлүг аалчылары дүүңге чедир-ле колдуу тарап чанган. Каш хонук үргүлчүлээн болушкуннарга хамаарыштыр кижиге бүрүзүнүң бодалдары ам аңгы-аңгы. Хүн, шак бүрүде амыр-дыш чок ажилдап чоруур кедээ ишчилерниң күш-ажылын үнелээн байырлалга кайыын болган келген аалчыларын хүлээп алырынга найысылал Кызылывыс багай эвес белеткенген. Ооң бир көскү чижээңге Ленин кудумчунда, хоорай чагырганың баарында, Хүндүлелдин самбыразын чаартып кылгаш, катап ажытканын чон улуг сонургал-биле көргөн.

Хүндүлел самбыразы партия үези турда бодунуң туржун долзу-биле ээлеп турган болза, ооң соонда дүшкөш, каш-даа чыл улаштыр чон караанга куруг бооп көзүлгөн. Черле ынчаш бо эрткен байырлалдарга белеткел ажилдары келир чылын демдеглээривис юбилейлерге улуг

белек болур дээрзи чугаажок. Аңаа хамаарыштыр самбыраны чаартканы-даа бир онзагай. Ында амгы үеде хоорай амыдыралыңдан эки, мурнакчы ажил-агылыг болган кижилерниң хөрек чуруктарын, кудумчу аштакчызыңдан эгелээш, школа директорунга, мурнакчы чолаачыга, шагдаа, саң-хөө ажилдакчызыңа чедир дээш, кымнарны чок дээр. Ол бүгү хоорай мэриязының парлалга албаны-биле кады "Шын" солуннуң фотокорреспондентизи Василий Балчы оолдун кылган ажилдары.

Самбыраның дүнеки үеде ишти чырып турар, үрегдекчилерден, үүлгедикчилерден камгалаары-биле ында сигнализацияны база тургускан. Кайыын-даа келген аалчылар бир дугаарында Кызылга кээп доктаар, оон тураскаалдыг черлери-биле таныжар чүве болганда, хоорайывыстың чаражын, арыг-силиин хүн бүрүде тудар дээш ооң эзелери, кижиге бүрүзү харысалгалыг болур ужурулуг бис.

Бистиң корр.

ТР-ниң Төп соңгулда комиссиязының доктаалдары

Соңгулда хоойлужудулгазын, референдум дугайында хоойлужудулганы хажытканыңа хамаарыштыр билдиришишкени (хомудалдарны) баш бурунгаар көөр талазы-биле ажилчын бөлүктү тургузар дугайында

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының Регламентизиниң 36 чүүлүңге болгаш 49 чүүлүнүң ийги кезээңге дүүштүр Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Күрүне эрге-чагырганың болгаш тус чер бот-башкарылга органның соңгулдалары, референдумнарны эрттирип турда, соңгулда хоойлужудулгазын хажытканыңа хамаарыштыр Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязынче кирген билдиришишкени (хомудалдарны) баш бурунгаар көөр талазы-биле Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының доктаамал ажилдаар ажилчын бөлүүн дараазында составтыг кылдыр тургузар:

Ш.Ч.Монгуш — ТР-ниң Төп соңгулда комиссиязының даргазы, удуртукчузу;

О.У.Ооржак — ТР-ниң Төп соңгулда комиссиязының кежигүнү, удуртукчунуң оралакчызы;

Н.Н.Вовере — ТР-ниң Төп соңгулда комиссиязының кежигүнү;

И.В.Бабкина — ТР-ниң Төп соңгулда комиссиязының кежигүнү;

Д.А.Попков — ТР-ниң Төп соңгулда комиссиязының кежигүнү;

О.В.Фортуна — ТР-ниң Төп соңгулда комиссиязының кежигүнү;

А.А.Оюн — ТР-ниң Төп соңгулда комиссиязының Аппарадының юризи.

2. Соңгулда хоойлужудулгазын, референдум дугайында хоойлужудулганы хажытканыңа хамаарыштыр билдиришишкени (хомудалдарны) баш бурунгаар көөр талазы-биле ажилчын бөлүк дугайында Дүрүмнү бадылаар (кожуп каан).

3. ТР-ниң Төп соңгулда комиссиязының "Соңгулдалар дугайында хоойлужудулганы хажытканың дугайында билдиришишкени-биле ажилдаар ажилчын бөлүктү тургузар дугайында" 2002 чылдың апрель 5-те № 107/469 доктаалын күш чок деп санаар.

4. Бо доктаалды "Шын" болгаш "Тувинская правда" солуннарга парлаар.

Соңгулдаларны, референдумнарны эрттирип турда, соңгулда мурнунуң суртаал ажылын чорударының чурумун болгаш дүрүмнерин соңгулда чорудулгазының киржикчилериниң сагып турарыңа контроль талазы-биле ажилчын бөлүк дугайында 2003 чылдың август 4 №02/10-4 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың девискээринге чорудар бүгү деңгелдерниң соңгулдаларын, референдумнарны эрттирип турда, соңгулда мурнунуң суртаал ажылын чорударының чурумун болгаш дүрүмнерин соңгулда чорудулгазының киржикчилериниң сагып турарыңа контроль талазы-биле айтырылганы шалпыкын шийтирилээр сорулга-биле ТР-ниң Төп соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Соңгулдаларны, референдумнарны эрттирип турда, соңгулда мурнунуң суртаал ажылын чорударының чурумун болгаш дүрүмнерин соңгулда чорудулгазының киржикчилериниң сагып турарыңа контроль талазы-биле доктаамал ажилдаар ажилчын бөлүктү (моон ыңай — ажилчын бөлүк дээр) Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының кежигүннериниң санындан, Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация-

ның күрүне комитетиниң, хей-ниити организацияларының, массалыг информация чепсектериниң төлээлекчилеринден болгаш ТР-ниң Төп соңгулда комиссиязының Аппарадының ажилдакчыларыңдан дараазында составтыг кылдыр тургузар:

Лидия Михайловна ЯКУШКИНА — ТР-ниң Төп соңгулда комиссиязының даргазының оралакчызы, бөлүк удуртукчузу;

Дмитрий Иванович КОЛЬЧИКОВ — ТР-ниң Төп соңгулда комиссиязының кежигүнү, бөлүк удуртукчунуң оралакчызы;

Алдын-оол Кылбакович МОНГУШ — ТР-ниң Төп соңгулда комиссиязының кежигүнү, бөлүк удуртукчунуң оралакчызы;

Вера Валерьевна ШАРАВИИ — ТР-ниң Төп соңгулда комиссиязының Аппарадының консультантызы.

Бөлүктүн кежигүннери:

Чечена Алдын-ооловна НАМЗЫРАЙ — ТР-ниң Төп соңгулда комиссиязының кежигүнү;

Владимир Иванович ГЛУЩЕНКОВ — ТР-ниң Парлалга болгаш информация куркомитетиниң даргазының оралакчызы (дугуржулга езугаар);

Александр Сам-оолович ШОЮН — ТР-ниң Журналистер эвилелиниң даргазының оралакчызы (дугуржулга езугаар);

Маргарита Маадыр-ооловна АМЫР — "Новый век" теледамчыдылга компаниязының кол редактору (дугуржулга езугаар);

Люблина Валерьевна ЕНЗАК — "Тыва" күртелерадиодамчыдылга компаниязының ниитилел-политиктиг редакциязының

кол редактору (дугуржулга езугаар);

Виктория Викторовна ХОВАЛЫГ — "Тыва" күртелерадиодамчыдылга компаниязының ниитилел-политиктиг редакциязының редактору (дугуржулга езугаар);

Тамара Павловна КУУЛАР — "Тыва" күртелерадиодамчыдылга компаниязының ниитилел-политиктиг редакциязының редактору (дугуржулга езугаар);

Игорь Владимирович ДАМДАК — "Шын" солун редакциязының төлээлекчизи (дугуржулга езугаар);

Инна Павловна ПРИНЦЕВА — "Тувинская правда" солун редакциязының төлээлекчизи (дугуржулга езугаар);

Андрей Андреевич ОЮН — ТР-ниң Төп соңгулда комиссиязының Аппарадының юризи.

2. Соңгулдалар, референдумнар эрттирип турда, соңгулда мурнунуң суртаал ажылын эрттирериниң чурумун болгаш дүрүмнерин соңгулда чорудулгазының киржикчилериниң сагып турарыңа контроль талазы-биле ажилчын бөлүк дугайында Дүрүмнү бадылаар (кожуп каан).

3. "Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарының депутаттарының соңгулдаларын чорудуп турда, соңгулда мурнунуң суртаал ажылын чорударының чурумун болгаш дүрүмнерин соңгулда чорудулгазының киржикчилериниң сагып турарыңа контроль талазы-биле ажилчын бөлүк дугайында" ТР-ниң соңгулда комиссиязының 2002 чылдың апрель 10-да № 108/499 доктаалын күш чок деп санаар.

4. Бо доктаалды "Шын" болгаш "Тувинская правда" солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының даргазы

Ш.Ч.МОНГУШ.

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының секретары

ЛЫКАРА-САЛ.

Кежигүн хүлээлгелеринден хостаан

ТР-ниң Төп соңгулда комиссиязының 2003 чылдың август 4-те № 2/5-4 доктаалын езугаар Эрзин кожуунуң девискээр

соңгулда комиссиязының составындан Анаймаа Манган-ооловна Сатты үндүргөн.

ЭН ЭКИ ӨГНҮН ЭЭЗИ

Тываның төвүндөн ыракта, каш арттарны ажыр чурттап чоруур мал ээлери малын чоок кижилеринге ээлеп-карактаар кылдыр арттырып, өглерин көжүрүп эккелгеш, Тос-Булак аржаанынга тиккен.

Кызылчылар, аалчылар, ылаңгыя хоорай чурттугларны олар сонургаткан—деп, Дандар-оол Көк-Хунаевич чугаалааш, Республика Хүнүнүң, Наадым—2003 байырлалының киржикчилеринге байырын удуртканы палатаның өмүнээзинден чедирген.

Өг хоорайжыгажын кызылчылар ээлчег аайы-биле барык үш хонук дургузунда эргип кеззэн. Даштыкыдан келген чамдык аалчылар өг биле тос чадырны безин салчап турганы солун. Сайгарлыкчы арат (тараачын) Сундуй-оол Арандолдун тос чадырынче хары угда 25 даштыкы аалчы кирип, оң иштинин таарымчалыын магадап олурган. Оларның тыва езу-биле оруп алып дээш, канчаар ораарын, турарын айтырып, катап-катап шенеп турганы демдеглексенчиг. Шын, бодунга эптиг, эрткендүшкен кижилерге шаптык чок кылдыр саадаарын олар билип алгаш, ук езулалды барык ажыдышыкын кылдыр хүлээп көргени демдеглексенчиг. Бир бөлүк корреспондентилер Барыын-Хемчик кожууннун Аксы-Барлык сумузунун арады Владимир Күжүгеттин докулчак ак өөнге кире дүжүп чугаалаштывыс. Өөнүн ишти Эмма Күжүгет, оолдары база бистин-биле чугаага киришти. Владимир Кызыл-ооловичиниң ада-өгбелериниң чагай ыдык чаңчылдары-биле холбашкан солун чугаазын дыннааш, оң мерген угаанын демдеглевес аргам черле чок. Өг иштинин бүгү дериг-херекселдери долузу-биле четчелеттинген чорду.

Ширтектерниң салганы эптин-биле ылгалдыг. Бо кижиниң оң кырынга оруксаазы келир. Чымчак, хоюг, артында ийи бут, мага-бот ала-чайгаар дыштанганзыг. Мен малчынның чанынга сөгедектеп оруп алдым.

— Ширтекти кылып белеткээн улус авам биле өөмнүн херээжен ээзи Эмма Хомушкеевна. Тыва кижиниң аал иштинге олурары езу-чурумнуг. Мал аразынга чоруур кижиниң ийи буду холундан-даа шыырак. Чүге дээрге оон орап олудунун кончуг шын, кадыкшыл быжыглаарынга таарымчалыг болуп турары. Ширээ баарынга маспактаныптар мен. Ийи шак-даа дургузунда ол олут кижини шылатпас. Ажыл кылыр кижиниң олуду — куш анызылыг. Ужуп үнүптеринге белен кестүр. Бир бутту басып алгаш, шала күдүрдүр оруп алып. Ийи бутту ээлчештир солуп ап-даа болур: өрүкүду шимчеп, тура хальырынга эн

Эң эки өгнүң эр ээзи Владимир Иргитович Чоргаар өөнүн херээжен ээзи Өшкү-Саар Нассык-Доржуевна-биле кады өг хоорайжыгажында турары.

эптиг — деп, малчын тайылбырлады.

Эзер, чүген-чулар болгаш аргамчы-сыдымны чыышкын адаанда салып каан. Аптара биле орун аразында үзүкте боо, хылдыг хөгжүм херекселдери кожаланчы берген чорду. Делгээн аш-чем аразында хымысты шилде кудуп каан, тавактарда ак чемнерниң бүгү дээжизи делгеп салдынган.

— Малдың кайы-даа чүзүнүңге ынак мен. Адымны чарышка салгаш, бодум хүрежир мен—деп, ол чугаалады.

Аалдарның шуптузунга кире дүжер арга кайын болур. Шуптузунга четтикпес. Ынчангаш тиилекчи өгнү баш удур өттүр билер арга бистерге тургустунмаан. Кандыг эвес, сайыттан шенеп айтырып көрдүвүс-даа. Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызының сайыды Н.Б. Алдачи: «Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызының тиккен ак өө»—деп

баштактанды. Шынап-ла, яамының өөнүң барааны өскелеринден дудавас чорду. «Николай Бугалдырович, баштак-ла-дыр силер аа?» — дээш, каттырыштывыс. «Ол-дур, мен силерниң шуптуңарны каткы-биле эмнедим. Каткы кижиниң назынын узадыр»—дээш, боду база каттыра каапты. Маргылдаа, адаан-мөөрей чидиг-чидиг болбайн канчаар. Тулган, эң эки өгнүң ат-чарын август 17-де эртенгиниң 10 шакта Тос-Булак аржаанга чарлаан.

Эң эки өгнүң шаңналы — чийк автомашинаны Мөңгүн-Тайга кожууннун «Мөген-Бүрен» ККБ-ниң малчын өг-бүлөзи Владимир болгаш Өшкү-Саар Чоргаарлар алган. Улустан айтыраарымга, күрүне каттышкан бүдүрүлгениң директору Өшкү-Саар Аракчаевна Ооржакты аажок мактап турар чорду. Эр удуртукчулар буураашкын чылдарында хөлчок бергедежип турда, кыс директор чурттун

кайы-даа девискээрлери-биле харылзажып, бодунуң кода-девискээрин ажылдап-чурттаарынга таарымчалыг кылдыр тудуп-тургузуп алган. Ол дээрге езулуг эр хей чорук-тур. Өске чүнү чугаалаар боор.

«Эки аът ээзин байыдар, эки эр чуртун байыдар» — деп үлегер домак кыс хиндиктилерге база хамааржырын ожаап, эскерип болур.

ЯРМАРКА

Көдээ ажыл-агый продукциязының ярмарказы Кызыл хоорайга, Тыва эки турачылар кудумчузунга болуп эрткен. Шимелде болгаш эт-херексел уран чүүл кылыгыларының делгелгези Республика Хүнүңге, Наадым-2003-ке тураскааткан хемчеглерниң чарылбас бир кези болган. Август 15-те эртенгиниң 8 шакта-ла делгелгениң киржикчилери тускай көрдүнгөн булуңнарынга шимелделерин, эт-херекселдерин тургузуп эгелзэн. Бир шак болганда, Өвүр, Мөңгүн-Тайга, Эрзин, Бай-Тайга, өске-даа кожунарның төлээлери шимелделерин, эт-херекселдерин делгей салыпкан.

Бир кезек шаг-үеде азырадыкчы байдал мал, чер ажылдыгларны хөме апканын каракбиле көрдүвүс. Билдингир чүлдериң билдинмес талалары чаа ажыттынып турар. Бурун шагдан бээр, чижек кылдыр алырга, ада-өгбелеривис чиңгине тыва эзерлиг чораан. Ол эдилел бо хүннерде ховартаан. Барык ийи-чаңгыс кижилерде арткан. Езулуг тыва эзер, ооң-биле кады чоруур дериг-херекселдер делгелгеде бары өөрүнчүг. Мөңгүн-Тайга кожууннун көдээ ажыл-агый эргелелиниң начальниги Эрес-оол Хомушкунун мурнунда делгей салган тыва эзерин холга тудуп сонургадывыс.

— Тыва эзер эптин-биле онза ылгалдыг. Кыжын оң кырынга

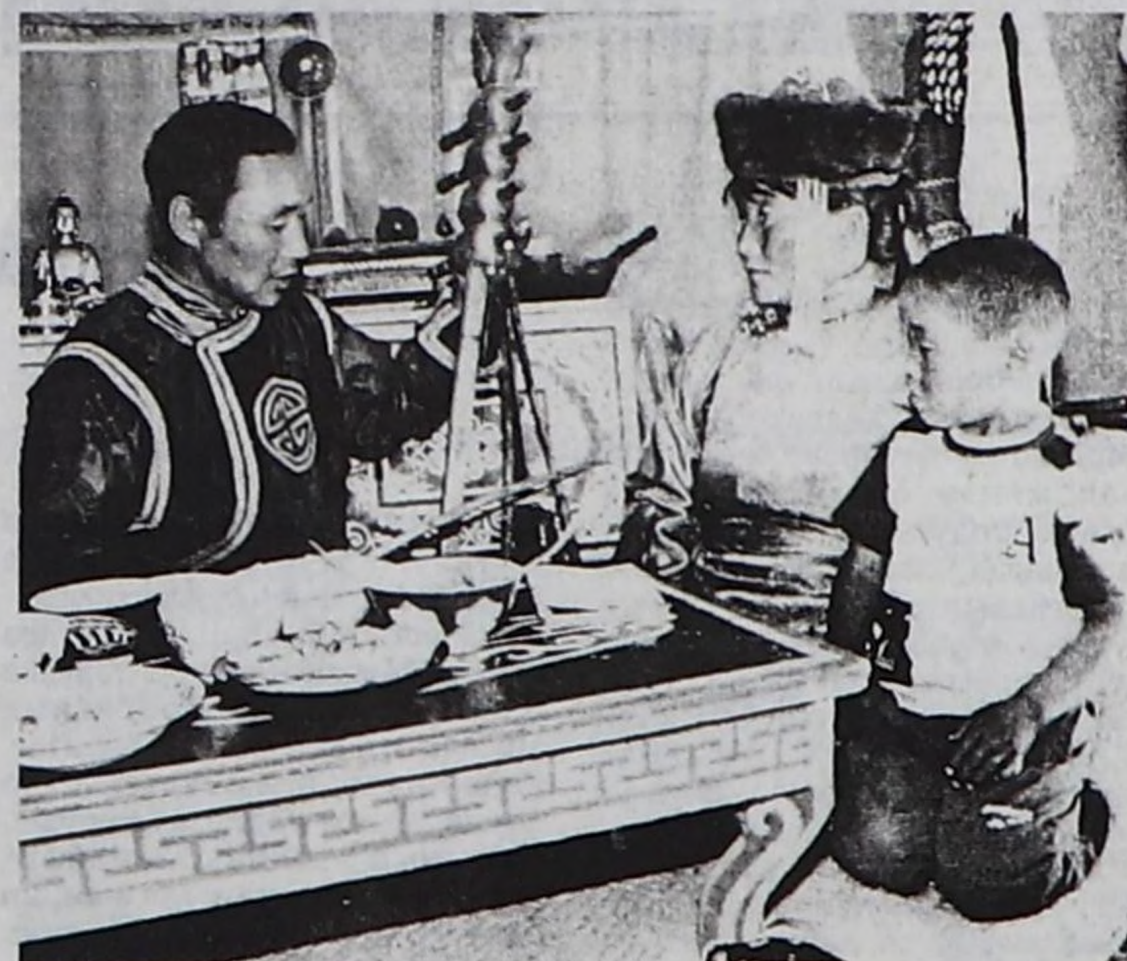
олураарга, аъттыг кижидонмас. Чүген-чулар, кымчы, сыдым аргамчы, өске-даа дериг-херекселдер-биле ол немец деритинген—деп, Эрес-оол Бады-Очурович сонургатты.

Эрзин кожууннун делгелгези бурунгу эдилелдери-биле ылгалдыг чорду. Каш янзы чавагалар, кыс кижиниң оон-даа аңгы эдилелдери хоорай чурттуг аныяк оолдар, кыстарны кайгаткан. «Ындыг чараш эдилелдер барын кым билген, көргөн боор»—деп, бөлүк элээди назынныглар эрзинчилерниң шимелде, каас-коя эт-херекселдерин холу-биле тудуп турду. Көрүлдө соон дарый чараш эдилелдер хереклекчилерин дораан тып алып боор. Баш удур дугуржуп-даа турарлар бар ыш-каш. Делгелгениң арты чарыын Эрзинден келген ус-шеверлер өг ханазы-биле дуглап алганы аяныг.

Бай-Тайга чүгле ус-шеверлери-биле ылгалдыг эвезин дараазында барымдаалар бадыткап турду. Ук девискээр аржаан суглары, эм оъттары-биле суралыын кожуунда №15 аптеканың эргелекчизи Татьяна Таргын бараанын садыглавышаан, чарлай аарак тайылбырны кылды. Дустуг-Хем, Бел, Шивилиг, Чаңгыс-Терек. Аржаанның кандыг бүдүмелдерлиин тайылбырлаан бижимелдерни тускай саваларда чыпшырып каан. Улуг, ишкери саваларда аржаан сугларны делгеп тургускан. Хереклекчилер үзүк-соксаал чокка садып ап турлар.

Эм оъттарның кожуун девискээринде нити бар саны амдызында 32 чедир билдинген. Оът бүрүзүнүн кандыг аарыгларга удур хереглээрин тускай бижээн тайылбырларлыг. Бөрү оьду, алдын оьт дазылы, үвээни, өске-даа эм-там оьтту кижилер садып ап турду.

Арапчор ОКСУР.

Барыын-Хемчик кожууннун Аксы-Барлык сумузунун мал ээзи кожай Владимир Күжүгеттин өөнүн ээзи Эмма Күжүгетке, оглунга хылдыг хөгжүмүн бараалгадып ораары. Оларның ораарының эптин көрүңер даан.

Сайгарлыкчы арат Сундуй-оол Арандолдун тос чадырынга кызылчылар, даштыкы аалчылар үзүк-соксаал чокка кирип сонургаан.

Өглер хоорайжыгажы каш хонук дургузунда келген чоннун кичээнигэйн бодунче хаара туткан. Өгнү кым магадапас, сонургапас боор.

БАШТАЙ ТИККЕН ӨГ

Наадымның эң-не онзагай кезээ — кидис өглер көрүлдөзүңгө киржир дээш чагыг кириген өглерден бир дугаар өгнү Таңды кожууну август 13-түн кежээзинде эккеп, Тос-Булак аржаанында айыттыңан туружунда дерзэн. Өгнүң ээлери — Каң-оол Серенчапович биле Вера Доржувна Хертектер база оларның ийис оолдары, урулары. Ада-ие бо хуннерде кайызы-даа пенсияда, хундүлүг дыштанылгаче үнгүже чедир Балгазынга төрүүр мал кадарып ажылдап чорааннар. Колдуунда-

ла меринос хой кадарып, чүс баш төрүүр хойга онааштыр 80-ден өрү чаш хураганы ап келгеннер. Мооң мурнунда олар мындыг конкурстарга киржип-даа чорбаан, эрткен чылын наадымнап чорааш, Эрзин кожуунун өөн көргөш магадап, бо-даа кижги боду кылдынып алгаш, кириштирип болур чүве шежил

дзэн бодал-биле саналды кожуунун чагырга даргазынга кирирге деткээн, ынчангаш кыска хуусаада белеткенгөш, бо чылгы Наадымда киржип келгеннери ол. Оларның мынчаар белеткениринге чүгле бир чыл негеттингенин чугааладылар.

Бо өггө киреривиске, шынап-ла, кайгамчык өг болду. Өгнүң иштики, даштыкы дерилгези конкурстун негелдезинге дүгжүр-дүгжүрдө, харын-даа артыр дүгжүр турар деп болур. Өгнүң ыяжындан эгелээш, иштики дериг-херекселин, эжик аксында ширбижиңге чедир өгнүң ээзи

боду кылган. Дөр бажында 4 бичии, 5 улуг апталарны катташтыр чыс-каап каан, аалчылар кирер талазында былгаардан кылган хөм барбалар баштадыр конкурстун негелдезинге дүүштүр телевизорну, хөп чуур машинаны, соодукчуну, белени-биле чөм хайыдырар газтыг плитаны, ооң адаанда эзер, чо-наандан эгелээш, аъттың бүгү-ле дериг-херекселин бүрүнү-биле четчелээш, баглааш хөвирлиг адыр ыяшта азып каан тур.

Өгнүң ээлеринин олурар талазында калбак тыва орунну чазап кылган, ооң кырында кудустарны хой дүгүндөн кылгаш, сырып, кыдыглап каастаан, оруннуң адаа талазында улуг доскаарда хойтпаа, оон улай үлгүүргөде тыва кижиниң хереглээр-ле ужурлуг бүгү-ле сава-сангазын, ылангыя хадың дазылындан чазаан тавактарны, омааш, серээлерни (шупту 24 комплект), көгээржик, өшкү саар ыяш хумуңнарны хымыштары-биле катый-хаара безин бир янзы кылдыр кылганы онзагай. Үлгүүргениң арты ажык турарын чамдык улус белең эскербейн барып болур, ол база-ла тускай уткалыг. Малдың бышкаандан хоюглап кылган алгы хаптарда кургаг ааржы, далган, тарааны долдур ургулап каан, үстүндө өг ыяжында малдың сыңыйын чөкпөк, саржаг урарыңа белең кылдыр үргөш азып каан, аңаа кадык, чөкпөк уруп каарга, амданы безин өске, чагаай болурун өгнүң херээжен ээзи Вера Доржувна биске тайылбырлады.

Каң-оол Серенчапович ше-

риг соонда Мөңгүн-Тайга школазынга күш-культура башкылап ажылдап тургаш-ла, чазап алганы шыдыраа херекселин столу-биле катый дөрде тургузуп алган, хостуг үезинде ойнап каап турарын-даа дыңнатты. Ол алыс боду черле ус-шеверлерниң чуртундан болгаш ооң кылбазыла чок кижги болду. Кончуг улуг шуурунну теректен боду чазап кылып алган, өгнү шалааш, ооң кырында адаккы ширтектериниң кырында чадыгларны конкурстун негелдезинге дүүштүр шуптузун меринос хой дүгүндөн каастап кылганын магадап көрдүвүс.

Барган өөвүстүң ээлери байырлал соонда боттарының бо мынчаар белеткеп кылып алган өөн дериг-херексели-биле катый садар деп планнап турарын база дыңнатты. Мен бодаарымга, ол өг езулуг-ла шаңналдыг черге төлептиг өг чорду. Ынчалза-даа чүвени канчап билер, кончуг өглерни өске-даа кожууннар эккеп типтери чадавас. А мен кирген өөмгө чүгле тиелелгелиг чедишкенин, аңаа ужурашканым ээлеринге кадыкшылды, аас-кежикти күзээр-дир мен.

Чимисмаа МОНГУШ.

Ада-өгбелерим, өөм ишти-ниң угу — малчын. Билип кээр-римге-ле, Тоолайыңның тур-руглары өгнүң хараачазын өттүр көстүр. Дашкаар үнерге, анай-хураган бо кижиден оюн эрээр, дешкилежир. Хаяларның тиг-лери, холга туттурбас тенең чаш мал меңээ ойнаарактарның орун солуп келген. Барып ушкаш-даа, ыглавас турдум, кезек куду бадып орунда, холга тиг туттуна бээр. Быжыгланьш алгаш, улам серемчиледиг анай соондан маңнаар ужур тургустунар.

Мал аразындан буга сарлыгы эң түрлүг. Чоокшулап кээрге, улуг тайга дег ол меңээ көстүр. Чогум кижиге ооң хилинчек чогуң билип алкан мен. Ынчалза-даа сезинчиг-ле. Кажан ийи буга үскүлежи бергенде аан. Чүге аңаа кады чорбас амытаннар ыйнаан, албан күш-шыдалын шенежир. Үскүлежири, үзүүр-гежири дээрге бойдустан чаяны деп сөөлүндө, элээди апаргаш, билип алган мен. Сарлык бугазы кодан камгалаар кылдыр чаят-тыңан. Ынчангаш ол үргүлчү үзүүргенип чоруур. Халдакчылар-ла хөй: ажыг соок, аарыг-аржык, араатан амытаннар...

Балдыр-бээжек, элээди чылдарда аал иштиниң ажылы үзүк-соксаал чогу билдинген. Эң колу азырап олурар малдың продуктуларын ажаап-тежээри. Эгезинден алыс төңчүзүңгө чедир. Чижээ, шээр малды өзээри дикжик. Аңаа бүдүн өг-бүлө киржир. Өзээр кижиге дузалажып, малдың бажын тудары. Ол ажыл тускай езу-чурумнуг. Ынчангаш буян-биле бүргөткөн сагызынның. «Мен өзөведим, сизен кестим. Мальм бажы дагын өссүн!» — деп, иштинге (сагыш-бодалыңга)

өзөп турар кижги йөрээл салыр ужурлуг. Оон башка шээр малдың хилинчээ тургустунар.

Студент чылдар Барнаулга эрткен. Алтай крайның төвүңгө беш чыл болдум. Хоорайның адында аул деп сөс аал дээңизг. Көдээ ажыл-агый талазы-биле дээди эртем чедип ап тургаш, чажырып канчаар, байыр-чыскаал үезинде сула чаңнап турдум. Чүге дээрге өөренип турган эртем-билиглерден дашкаар аал-оранымга билип алган, ажыглап турганым эвээш-биче дуржулгам өөрлеримден артык апарган. Башкылар-даа мени ол дээш бир янзы көөр чораан. Ол дээрге аыш-чөмни бир тускай белеткеп билирим-дир ийин. Мен чокта «землячество»-даа өскүссүрөй бээр турган боор.

Дээди өөрөдиге черлеринге өөренип турган чараш кыстарның бирээзинге удаваанда алзылкан мен. Кады дыштанып, хостуг үелерде ужуражып тургулаан. «Ол сен бе?» — дээңизг, дун оолдуг болур аас-кежик меңээ, кымны-даа мурнай, таварышкан. Сактыжар, бир баг болур байдал мени хөмө алкан. Чайгы дыштанылгаче — Тээли. Кат-иём аянчок улус. Чүү боор, кол ажылым сизен кезер, кырган-даа болза, катым менден артып турарын элдепсинер мен.

НАЙЫСЫЛАЛ КЫЗЫЛ

Билип аптым. Шалгы-биле сизен кезип белеткээри уран чүүл болуп-тур. Күш албан херек. Эп база оон чыдып кагбас арга-хөвир. Менден артык ажылдаар кижиниң дуржулганын бир чай дургузунда шингээдип аптым. Оон айтырып-даа турбадым. Шалгының бизин таптааш, чидиг бис-биле шөлгө булганьрга, меде сизен чиик-чиик кылдыр черге чыскаалдыр ужар апарган.

Дараазында чылын кижим:

«Шыырак кижги сен мурнай чоруп ор» — деп, катым оруун

Номчукчунуң саналы

чайлап берген. Амыранчыг болган. Таакпылаар, ажыл доостурга, кады бичии ишкелээр апардым. Кайыыста-даа хилинчек бар эвес, хөөрежир, узун чугаавысты удугуега уламчылаар бис. Авазы, кат-иём — кырган-авазы оглумну тудар.

Ол дугайын мен Кызылга келгеш, бо чайын сактып келдим. Өөрөнгөн чаңчыл, ижигишкени хөвээр арткан. Июль төңчүзү турган. Чаашкын соонда найысылалдың кудумчулары, шөлү сизен, чашпан-биле туттуна берген. Шалгы кылып белеткеп алгаш, чурттап турар чер бажыным ишти-даштында девискээрни аштап-арыглап, шуут кезип кааптым. «Чаражын, кадыыр-

биле сизен кезериңерниң эптиин» — деп, чаным-биле эртип чыткан бир кезек улус чугаалады. — Бо хире чидиг кадыырлыг, холу эптиг акый керээ чарып алгаш, акшалап албас силер бе? Хоорай чагыргазы бо хуннерде арыглаашкын талазы-биле тускай хөмчөглер ап турардыр ийин» — деп, чаным-биле эрткеннерниң бирээзи сүмеледи.

«Хоорай субботниктериниң дугайында медээ-чарлалдарны «Вести Кызыла» солундан көргөн мен. Ынчангаш шалгы-биле белеткеп алдым» — дидим. — «Азия төвү», Кызыл партизаннар кудумчузунга баргаш, ында сизен шөлүн кесчир бодал бар» — деп харыыладым.

Хоорайның мэри Дмитрий Донгакты шагдан бээр таньырым аржаког. Ажылды организастап турар кижилер-биле чугаалашкаш, сизен кезип турумда, Дмитрий Калчанович бо чедип келди. «Хол кадыыры-биле таптыг сизен кезер кижги безин чок хоорай-дыр ийин. Мун бир кижги тыпты берди аа?» — дээш, чагырыкчы ажылымын мактады.

Кызыл — эң хөй ажыл чок кижилерлиг хоорай. Абакан, Иркутск, Улан-Удэ, өске кожа-хөлбээ хоорайлардан-даа бо талазы-биле ылгалдыг. Солун, сеткүүл, телеканалдар, амыды-

Конкурс түңнели

ХАРЫНЫҢ ИЙИЗИ ШЫН

Республика Хүнүнүң болгаш Наадым байырлалдарының хуннеринде Тос-Булак аржаанының чоогунга аът чарыжының маргылдаазының дугайында «Шын» солунга конкурсту чарлап турган. Конкуртка 5 чагаа келген. Редакция ооң түңнелин үндүргөн.

Конкуртка чаңгыс-даа киржикчи шын харыны тыппаан. Мөңгүн-Тайганың Мугур-Аксындан Юрий Доскаарның дорт дистанцияга харызының ийизи шын болган. 30 километр черге Эрзинден Сергей Ынаалының келген хоор ады, чыраа аъттарга Сүт-Хөлдөн Семен Ондарның доруг ады келген. Ю.Доскаарның Эрзин, Сүт-Хөл кожуунун аъттары деп харызы шын.

Челер аъттардан Улуг-Хемниң Торгалыгдан Сергей Санчының ады бирги черге келген. Ю.Доскаарның Бии-Хемниң ады эртер деп харызы бо удаада шын эвес болган. Бии-Хемден Альберт Дондуптуң ады ийги черни ээлээн. 10 хар чедир назлыг аъттарга Эрзин кожуунун ады дзэн. Херек кырында Суг-Аксындан Мерген Ховалыгның доруг ады бирги черни ээлээн.

Ынчангаш Ю.Доскаарга чоокшуладыр шын харыны тыпканы дээш тураскаалдыг белекти тыпсыр.

Конкуртка киришкен-нерге өттүр көрүүшкүнү дээш чагаай кадыкшылды, тывын-гыр-сагыңыр чорукту күзө-дивис.

ЖЮРИ.

ралдың бүгү талаары ол дугайы айтып көргүзүп тур. Ажыл чок кижилерни, азырадыкчы хөнгө туттура бергеннерин салым-чолун шиитпирлээри күш четтинместээн. Мерген угаадыг-биле алырга, шингээдип алган эртем-мергежил, чаңчыккан ажыл-херектер, шынап-ла, улуг эмнекчи. Ажылды канчаар кылырын билип аптар болза, аарыг боду-ла «чиде бээр».

«Чалгаа кижги бажым аарып тур, чазый кижги аштап тур мен» — дээри ону каш катап бадыткаар. Сизен кезер биче хөмчөөдиг дериг-херексел, кожуг-техника хоорайда эвээш эвес болбайн аан. Ынчалза-даа ук техника ажыглаттынмас, мунгаш черлер кудумчуларда, шөлдерде эңдерик-тир. Ынчангаш хол кадыыры-биле сизен кезер тускай эвеноларны өөредери, белеткээри херөглеттине берген. Ажыл кылып шыда-вастарны мэриядан сумулар болгаш арбаннарынче дедир чорудары хуннүң эң чугула айтыры деп билип турар мен. Кижги чер-чурттуг, аал-оранныг болгай. Черле хоржок болза, көдээ сумуларга, кожуун чоогунга азырал черлер (приюттар) тургузары дарый негеттинип турар. Ол ачы-буянга херөглеттнер акша-төгерикти тус чер, өске-даа күрүне үндүрүглеринден тып ап болур-дур ийин. Амгы шаг-үе ТАР, феодализм үе-чадазы эвес-ле болгай. Боттарын баш миннип шыдавастарның бок чушкуп чорууру дээрге эрге-чагырга тудукчуларының улуг буруузу, четпес ажылы. Номчукчу кижги болганымда ол дугайында саналымны бо чагаада демдегледип бижидим.

Эдирек ДОНГАК.

ТЫВАНЫН АРНЫ КӨСТҮП ТУРДУ

Республика Хүнү, Наадым байырлалының ийги хүнүнде Кызыл хоорайның Тыва эки турачылар кудумчузунга көдээ кожууннарның болгаш хоорайның бүдүрүлгелеринин база хуу бүдүрүлгелеринин сайгарлыкчыларының чоннуң хереглел барааннарының, суй белектеринин болгаш уран чурулганың делгелгезин болгаш садыглаашкынын организаптап эрттирген. Делгелгени долгандыр сонургап көрүп чоруурга, тыва кижилер база Тывада чурттап чоруур өске-даа аймак-сөөк чоннуң чүге салым-чаяаны тайылбыр чокка көстүп кээр чорду. Ооң бир онзагай талазы Тыва чоннуң ажыл, амыдыралы, ус-шевери, ооң каас-чараш бойдузунуң байлаан амыдыралга ажыглап билири, кандыг-даа кижиниң караанга тайылбыр чокка бадыткаттына бээр.

Делгелгениң бажынга Тываның эң ырак кожууннарының бирээзи — бай-тайгажылар туруптулар. Мында солун чүве чүл дээрге Бай-Тайга кожуун чүнүң-биле байлагыл дээрзи дораан көстүп кээр. Кожууннун

эн улуг байлаа аржаан-суглар. "Шивилиг", "Дустуг-Хем", "Чаңгыс-Терек", "Бел" аржааннарын бидоннарга эккелгеш, кола саваларынга садып турдулар. Ында аржаанның кандыг аарыгларга дузалаарын бижип каан. Ооң-биле чергелештир кожууннун девискээринде үнүп турар 19 эм оъттарны тайылбыры-биле азып делгээни база солун чорду. Ат-алдарлыг ус-шеверлеринин чурту болгаш оларның эккелген барааннарында, суй белектеринде чүү чок дээр боор. Кожууннун удуртукчулары бо делгелгени организаптаарынга кончуг идепкейлиг киришкенин демдеглээр. Кожуун чагыргазының даргазы Д.Ш.Д.Хертек боду киржип, чонга тайылбырны берип турду. Делгелгеден кожууннун арны тодазы-биле көстүп кээр чорду.

Эрзин кожууннун делгелгези база эки чорду. Тыва улустун национал эдилелинче онза кичээнгей салган улус болду. Орлан Кара-оолдун ыяштан чазаан чүүлдери, тыва эзер-чүген, чуларны каастап кылганы черле онзагай. Дарья Дажының

хураган кежинден даараан тонун кижини бүрүзү тудуп көрүп турду. Ус-шевер Бригад Дүпчүрнүн чоңардаштан чазаан шыдыраазы-даа турду. Өвүр кожууннун төлээлери чаа өглерни, кыс уругларның кедер хевин тыва езу-чурумга дүүштүр даарап кылгаш, аныяк уругларга кедиргеш тургупканы база бир янзы кылдыр көстүп турду. Ыраккы Мөңгүн-Тайгадан 6-гы класстың өөреникчизи Олег Донгактын кылганы тыва эзер, мөңгүнден, холадан кылганы чүген, чулар, сыдым, киженин чон улуг сонургал-биле көргөннер.

Бөлүк орус дылдыг мастерлеринин "Сибирь—чыргал чурту" деп делгелгези сонургалды көдүрген. Талдан аргып тургаш кылган креслолар, сандайлар, стодалар дыка-ла чараш көстүр чорду. Дузаан ногаа шыгжаар, ыяштан кылган доскаарларның чаражын, шынарлыын чүү дээр. Тываның арга-арыының байлаан канчаар ажыглап болурун долузу-биле бадыткап турдулар. Бии-Хем кожууннун төлээзи ус-шевер С.Чолдак-оолдун янзы-бүрү аңнарның баштарындан, куштардан кылган суй белектерин чон дыка-ла магадаан. Каа-Хем кожуундан келген чурукчу Ксения Соколованың чураан чуруктарын кым магадавас боор. База бир салым-чаяанның чурукчу дээрзи бадыткаттыган.

Борта бир мындыг чүүлду демдегеп каары артык эвес. Каа-Хем, Бии-Хем, Таңды кожууннарының кожполары бо делгелгеге идепкейлиг киржип, боттарының бүдүрүп үндүрүп турар бараанның продукциязын Наадым киржикчилеринге таарымчалыг өртектерге садып-сайгар-

ганнар. Бир талазында, бүдүрүлгелер чонга боттарының продукциязын көргүзүп делгээни, ийи талазында, олар бо садыглаашкындан эвээш эвес орулганы кирип алганнар. Рынок үезинде бүдүрүлгелер ынчаар ажылдавас болза, чижилгелиг бо берге үеде кожполарның орулгалыг ажылдаары берге.

Делгелгеге Кызыл хоорайның чамдык бүдүрүлгелери база багай эвес киришкен. "Суй белек" күрүнениң каттышкан бүдүрүлгези боттарының бүдүрүп турар продукциязын делгелгеге кириштирбишаан, садып-сайгарганнар. Чоннуң бир сонургаан чүүлү ус-шевер Людмила Чайзаттын каастап тургаш кылган чавагалары аныяк кыстарның сеткилин дүвүреди бээр чорду. Аң-мең кежинден эзелээш, кандыг суй белектер чок дээр боор. Даштыкыдан келген аалчылар моон хол куруг үнмээн дизе, хөөредиг эвес боор. Хуу бүдүрүп "Нанетишвилиниң" эъттен кылган аыш-чегин чон күзөлдү-биле садып ап турдулар.

"Тываның хевистери" күрүнениң каттышкан бүдүрүлгези делгелгеге идепкейлиг кириш-

кеннер. Бо бүдүрүлгениң бүдүрген хевистери "Россияның эң эки барааннары-2003" делгелгелер-маркага киришкеш, шаңналдыг черже киргенин билир бис. Оларның хой, хураган кежинден даараан чеңи-чок хөректээштери дыка-ла чараш чорду. Республика Хүнү, Наадым-2003-ке чалаттырып келген аалчыларывыс болгаш даштыкы аалчылар хураган кежинден даараан чеңи-чоктарны күзөлдү-биле садып ап тудулар. Черле ынчаш даштыкыдан келген аалчылар тыва суй белектерни хөйүн садып алганын садыгжылар чугаалап турдулар. Чоннуң хереглел-барааннарын болгаш суй белектеринин делгелгезин организаптап эрттиргени багай эвес, ынчалза-даа чамдык улус кожууннарының барааннары хамаанчок, аттары безин көзүлбейн барганы ол кожууннарының удуртукчуларынга арай-ла эпчок чорду. Сайгарлыкчы ажылды чорудуп турар ус-шевер кижилер кайы-даа кожуунда бар, бо байырлалды ажыглап алгаш, ону чедимчелиг организаптаан болза, ол сайгарлыкчыга-даа, кожуунга-даа ажыктыг болур ийик.

Сергей ХЕРТЕК.

Херээжен улус аразындан тийлекчи — С.Чыдыг-кыс "Ока" машиназының дүлгүүрүн тудуп алган тур.

Август 16-да эртенгинин 8 шакта, Эрзин—Кызыл трасса-зында Чедер курорт чанындан херээжен улус аразында чадаг чарыш маргылдаазының киржикчилери—26 кижини маңнажып үнүпкен.

Хоорайның Арат шөлүнге, дүш үезинде, 3 шак 31 минута 53 секунда иштинде 42 км 195 метрни Улуг-Хем кожууннун үндүрүг инспекциязының ажылдак-

Монгуш удаа-дараа маңнажып келгеннер.

Август 17-де эртенгинин 8 шакта Эрзин—Кызыл трасса-зындан 42 км 195 метрге эр улустун чадаг чарыжының киржикчилери—52 кижини маңнажып үнүпкен.

2 шак 49 минута 34 секунда эрткенде, Арат шөлүнге бир дугаарында Кызыл хоорайдан Евгений Илюхин кымга-даа

СПОРТ СПОРТ

ЧАДАГ ЧАРЫШ

чызы Светлана Чыдыг-кыс кымга-даа аштырбайн маңнап келген.

Элээн болганда №1 школаның башкызы Ия Донгак, Сүт-Хөлден ТКУ-нун студентизи Галина

аштырбайн маңнап келген. Ооң соон дарый Барыин-Хемчиктен ТКУ-нун студентизи Джамбиль Ооржак, Улуг-Хемден Минчеш-оол Хамар-оол маңнажып келгеннер.

Чадаг чарышка херээжен улус аразында 2,3-кү черлерни алган Ия Донгакка, Галина Монгушка база эр улус аразында 2,3-кү черлерни алган Джамбиль Ооржакка, Минчеш-оол Хамар-оолга Хүндүлүг бижиктерни, медальдарны, телевизорларны, видеомагнитофоннары база спортчу кептерни Арат шөлүнге байырлыг байдалга тыпсып берген.

Август 17-де "Хүреш" стадионунга 256 мегениң хурежи болуп эртип турар үеде чадаг чарыш

Эр улус аразындан тийлекчи Е.Илюхин шаңнаткан "Ока" машинасында олурупканы.

мөөрейиниң киржикчилеринге шаңналдарны тывыскаан.

Херээжен улус аразында бирги черни Светлана Чыдыг-кыс (Улуг-Хем), эр улус аразында бирги черни Евгений Илюхин (Кызыл хоорай) алганын микрофонга байырлалдың жюризи чарлааш, кайызынга-даа "Ока" маркалыг машиналарның дүлгүүрлерин тутсуп бээрге, ста-

дион долдур олурганнар адыш часкаашкыннары-биле байыр чедиргеннер.

Моон соңгаар чадаг чарыш киржикчилеринге улуг деткимчени көргүзөрин Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак азааш, байырлалдың киржикчилеринге чүрээниң ханызындан изиг байырны чедирген.

Римма ЧАВЫНЧАК.

АБТ ЧАРЫЖЫ

КУБОК – БИИ-ХЕМЧИЛЕРДЕ

“Тос-Булак” аржаанынга болур көрүлдөгө кожуун бүрүзү өглерин тип, парадка болгаш чарышка киржир аъттарын баш бурунгаар эккелген. Байырлалды сонургап келген чон хөй болган. Чарыш аъттарынга болгаш мөөрейниң киржикчилеринге шаптыктавас кылдыр хендирни кызыгаарлай шөйгөш, ооң арты талазында көрүкчүлөргө олуттарны база белеткеп каан.

Национал идик-хевин кеткеш, аъттарын мунган парад киржикчилерин көөргө, чараш-даа чорду. Ылап-ла көрүлдөгө киржири-биле аъттарын дерип, чараштыр даараан идик-хевин кедер эвес, тыва кижича каяа-даа ол шинчизин салбас болза деп бодал башка кирер.

Мөөрейниң шийткөкчилери көрүлдөгө киришкен аът бүрүзүнүн дериг-херекселин болгаш ооң мунукчуларының кеткен хепсынын кончуг кичээнгейлиг хынап, тилекчилерни илереткен. Чөөн-Хемчиктин Хайыракан сумузундан келген Кенен Саттын сылдыс-шокар аъды бирги черни ээлээн. Кенен Кудаш-оолович Сат аъттын дериг-херекселин боду кылыр, идик-хепти быжып тургаш даараар шевер-даа кижича дээрзин чарлакчы чонга таныштырган. К.Сат национал идик-хевин кеткеш, мөңгүн чулар, чүгөнниг, тыва эзерлиг сылдыс-шокар аъдын мунуптарга, тоолдар маадыры сагышка кирер.

Өвүр кожууннун чагырга даргазы Александр Санчат-оолович Куулар бодунун мунган доруг аъды-биле ийги черни ээлээн. Александр Санчат-оолович аъдынга ээгилендир олурупкаш челзиптерге, сүрлүг чорду. Өвүржүлөргө чагырыкчызы мөөрейге киржип турда, шаңналдыг черни ээлээр боор дээн күзелдери бүткен. Чөөн-Хемчиктин Чадаанадан келген школачы Аида Тас-оолдун аъды үшкү черни ээлээн. Черле ынчаш аъттарның дерилгези-даа, ооң ээлериниң кеткен идик-хеви чылдан чылче улам экижип, езулугла национал шинчиже кирип ораарын ТР-ниң Чазак Даргазы демдеглээн. Ол боду база тыва хевин кеткеш, чараштыр сиилбээн аъды-биле парадтын киржикчизи болган.

Аъттар парадының соонда назыхар аайы-биле аъттарның чарыжы эгелээн. Дөрт хар чедир 21 анык аъттар 5 км хемчээлди ийи долгандыр чарышкан. Ниитизи-биле он км хемчээлди Сүт-Хөл кожууннун Суг-Аксындан келген Мерген Ховалыгның доруг аъды 20 минута үе дургузунда эртип, бирги черни ээлээн. Ийги-үшкү черлерге Таңдының Успенкадан Мерген Ооржактын доруг, Кызыл хоорайдан Александр Түлүштүн доруг аъттары сүрүштүр келген.

Улуг чөлөр аъттар 5 км хемчээлди үш долгандыр чарышкан. Бо удаада база-ла Улуг-Хемниң Торгалыгдан Сергей Санчының аъды эрткен чылгы чемпион адын бадыткаан. Кызыл кожууннун Кур-Черден Андрей Түлүштүн, Сүт-Хөлдүн Кара-Чыраадан Тимур Монгуштун аъттары ийги, үшкү черлерни ээлээн.

Улуг чыраа аъттар 15 км хемчээлге чарышкан. Сүт-Хөлдүн Баян-Таладан Семен Ондарның аъды бирги, Бии-Хемниң Сесерлигден Альберт Дондуптун аъды ийги черни ээлээн. 30 км хемчээлге эрткен чүгүрүк аъттың шаңналы машина дээрзин чон билир турган. Ынчангаш кымның аъды эртип келирин көрүкчүлөр четтикпейн манап турган. Бии-Хемниң Сесерлигден Эдуард Салчактын, Альберт Дондуптун база Эрзинниң Бай-Дагдак, Сергей Ынаалайның аъттары өскелерни мурнап чоруп олурарын телефон дамчыштыр чонга дыңнадыпкан. Аъттарның аразы 100-100 метр ырак. Ынчалза-даа аъттарның барааны безин көзүлбес.

5 км артканда Сергей Ынаалайның аъды Альберт Дондуптун аъдынга чоокшулап келген. Аът бажын тыртар черге чедир 3 км артканда, Сергей Ынаалайның сарыг-хоор аъдының мунукчузу 12 харлыг Маадыр Нурзат аъдының тынын сула салыпкан. Эдуард Салчактын аъды ийги черни ээлээн. Эрткен чылын чемпионнап турган Альберт Дондуптун аъды бо удаада үшкү черни ээлээн.

Жюри кежигүннери аъттар ээлеринге шаңналдарны тыпсып тургаш, Өвүрнүн Дус-Даг сумузундан Сулейман Кыргызстан инек шарыларын болгаш Мөңгүн-Тайганың Мөген-Бүренден келген Вячеслав Ууланың сарлык шарыларын чараштыр дерээни дээш тускай шаңналдарны тывыскаан. Аъттын ларадынга болгаш көрүлдөгө Бии-Хем кожууннун командазы кубокту чаалап алган.

Иван ХЕРЛИИ.

Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУН чуруктары.

Аяс МОНГУШ – ОН ИЙИ ДАКПЫР

Наадымга болгаш Республика хүнүгө тураскааткан каш хонук үргүлчүлээн байырлардын түннел хүнү — август 17-де «Хүреш» стадионунга 256 мөгенин хүрежи эгелээн. Бо удаада он-залап демдеглексенчиг чүүл чүл дээрге стадионга байырлал планда айыттынганы езугаар дүштекини он ийи шак турда, бичии-даа озалдаашкын чокка, ажыттынган.

Шак кээрге, ыры-хөгжүм-даа чаңгыланп-ла үндү. Чыылган хей аалчыларга, көрүкчүлөргө болгаш мөгелерге Тыванын күрүне филармониязының улуг-бичии артистери байыр тудуп, солун сценарийлиг концерт-оюнун хүреш эгезинде бараалгаттылар. Анай-хураган кылдыр хуулуп алган танчылап-дешик-лешкен чаптанчыг чаштарны чыылганнар дидмиттиг адыш часкаашкыннары-биле үдеп турду.

Россияның болгаш Тыванын тугун туткан ийи аъттыг башкарыкчынын соондан мөгелер чыскаалыпкан кестүп келдилер. Мөгелерниң чыскаалын Россияның алдарлыг спорт мастери, делегейниң ийи дакпыр чемпиону, Европаның беш дакпыр чемпиону, Тыва Республиканын Наадым байырларының он бир катап чемпиону, Чаан мөге Аяс Монгуш биле ооң акызы, хоочун мөге Владимир Монгуш олар баштап чорлар. Оларның соонда ангы-ангы кожууннарның мөгелери кожуунунун тугун, сүлде демдээн бедии-биле чоргаар көдүрүп алган көрүкчүлөргө байыр чедирип, холун чайып, хүлүмзүрүг арын-шырайын каастаан эртип турлар. Чоргааранчыг-даа, сүрлүг чараш-даа! Эң-не хей мөгелерлиг кожуун, хоорайлар каракка дораан илдирип келир. Ол дээрге Кызыл хоорай, Чадаана хоорай, Кызыл кожуун, мөгелер чурту — Сүт-Хөл, Өвүр кожууннар-дыр. Моон мурунда мөгелер сураа шоолуг дыйналбас турган Тожу, Терехөл дээн ышкаш черлерден безин бо удаада мөгелер четкилеп келгени өөрүнчүг. Он-залап демдеглезе чогуур чүүл мындыг: мөгелерниң хей кезии анык-өскөн.

Хүрештин бирги салыы-даа эгеледи. Шөлче хары угда сес эжеш мөгелерни салыптарга, кайызын көрүп четтигери берге, ылаңгы аныктар хүрежи турда, мырыңай саадавас, сегир-жип алган соонда, карак чивеш аразында кандыг-бир арганы ажылдай кааптар, бирээзи октады кааптар. Ылаңгыра баштайгы салыгда мөгелер саны чеже-даа хей болза, бо хүреште ооң төне бергенин кижик көнүг эскербес. Тываыста шыырак мөгелер эндерилген дээрзиниң бир бадьткылы ол ышкажыл, шыырактары кошактарын ша-даа чедирбей тиилеп турарлар. Бо удаада база-ла ынчалды, Аяс Монгуш, Маадыр Монгуш, Владимир Монгуш, Амир Монгуш, Алдын-оол Куулар, Андрей Хертек, Кайгал-оол Донгак, Каң-Демир Куулар, Артас Ооржак, Алик Комбуй-оол, Аян Сараа диге-ле, сөөлгү үеде хүрештерге удаа-дараа шүглүп, үжүр-лежип, ат-сураа алгыг берген мөгелеривис баштайгы салыгларын чииги-биле эртип турлар. Аныктарның арга-дуржулганы бедип, башкыларын ажып турар апарганын база бо хүреш бадьт-кады. Ындыг болбас аргажок, Россия болгаш делегей чергелиг улуг маргылдааларга, чемпионаттарга олар доктаамал киржип турар болгаш боттарынга бүзүрели бедип турары ол-дур. Анык мөге Эрес Монгуш бо удаада ат-сураглыг мөгевис Чимит Кууларны октап каарга, Чимиттиң чараш хүрежин көрүс-сээн «аарыкчылары» хараадап шаг болдувус. Чимит Куулар

удурланыкчызын эшкедедип-девидедир мөгелерниң бирээзи-ле болгай. Башкы салыгда-ла кагдырыптарга, канчап ону хараадавас боор. Август 16-да Тыванын 8 чылы аттыг стадионга болган он сес хар чедир элээди оолдар аразында болган хүрештиң тиилекчизи, аңаа шүүлген анык мөге Өвүрнүн Ангыр Кууларны адаптарга, чыылганнар адыш часкап уткуп алды. Ховар дээн шыырак мөге моон үнүп ораарыга өөрүп, чаа «сылдысты» магадап, мактап олурувуста, ооң удурланыкчызы Сайдаш Түлүш кончуг-даа хенертен кээп октап дүжүрдү. Улаштыр база бир чаа «сылдыс» үнүп ораары караавыс-биле көргөш, бүзүредивис. Ооң адын сактып аалыңар, моон сонгаар ол үнүп кээрге, таптыг эскерип, чараш хүрежин көрээлиңер. Эр хей, Сайдаш!

Ийиги салыгда үстүндө чугаалааным Чимит Кууларны октаан Эрес Монгушту Андрей Хертек октап кагды. Түлүш Сайдашты Чаан мөге Аяс Монгуш чииги-биле кагды. Ак-Довурактан Игорь Ондарны Кара-Чыраадан Мартис Монгуш октаан. Мартис — чүгле хүрежир эвес, а волейболга база дендии шыырак ойнакчы, Президент кубогунга каш чыл улаштыр киржип келген болгаш Сүт-Хөл командазына ону чаалажып берген спортчуларның бирээзи. Ай-Демир Монгуш чокта чаа Кызыл кожуунун Наадымынга шүүлген-дир. Бо салыгда ол Бай-Тайганың шыырак дээн анык мөгези Мерген Монгушту ажып кагды. Билдингир анык мөгелерниң бирээзи Алаш Монгушту Аяс Ондар чииги-биле көдүргөш, октап кагды. Конгаа Начын, Сараа Аян, Ооржак Артас, Геннадий Монгуш (Каа-Хем кожуун), Кыргыс Семен, Намажав Радислав, Куулар Ушпас — бо оолдар шупту тиилелгени чедип алгаш, дараазында ээлчегже киргеннер.

Үшкү салыг. Бо салыгда чараш оюнну Барыын-Хемчиктен Белек Хомушкуну октааш, Кайгал-оол Донгак көргүстү. Ол ышкаш сураглыг мөге Алдын-оол Кууларны Радислав Намажав октады. Начын мөге Амир Монгуш Чыраа-Бажындан Ушпас Кууларны дүжүрдү. Оргу-Шөлге чараш хүрежи дээш эш-өөрлери депутаттардан автомобильди белекке алган Россияның спорт мастери Владислав Монгушту анык мөге Данзы-Белек Эртине октап кагды. Элээди оолдар аразында республика хүрежинге ийи чыл улаштыр чемпионнааш, ийи «Ока» машинаны алган Седен-оол Ким хоочун мөге Федор Кууларны буттааш, октап каан. Аяс Ондар бо салыгда эң ынак аргазын

ажыглап, Ачыты Монгушту тепкеш, октап кагды. Аян-оол Ондарның мага-боду чинге, кили чийк-даа болза, үш салыгда үжелдирзинде дыка чараш аргаларны ажыглааш, шыырак дээн мөгелерни октап келди. Хоочун мөгелер Маадыр Монгуш биле Алексей Хомушку дүшчүп келгеш, элээн үр тутчуп келгениниң түннелинде Маадыр Монгуш биле Аяс Монгуш бо салыгда хос демир ужурга таварышкан.

Дөрткү салыг. Шолбан Монгуш биле Сараа Аянның онаа таварышкан. Баштай Шолбан салыр чазарга, Аян чүгле даяныр часты. Элээн болганда Шолбан илерге, Аян олургаш октапкан. Конгаа Начын биле Ким Седен-оолдун онаа таваржып келди. Бир сегирип алырга, Седен-оол Ким дөзүп үнө бээрге-даа, Конгаа Начын катап туткаш, октап кагды. Артас Ооржак Анатолий Санааны, Аңчы Монгуш Сайын-Белек Туматты, Владимир Монгуш Семен Ондарны, Каң-Демир Куулар Владимир Ооржакты, Ай-Демир Монгуш Айдын Монгушту, Алик Комбуй-оол Эрес Балчий-оолду, Айдыс Куулар Артур Ооржакты, Мартис Монгуш Данзы-Белек Эртинени октааш, дараазында ээлчегже кирдилер. Аяс Ондар — кончуг-даа шыырак мөге. Ооң оруун чүгле Чаан мөге дуглай бээрин чаңгыс эвес удаа көргөн болгай бис. Бо салыгда ооң онаа база-ла Аяс Монгушка таварышкан. Кайызы октааны билдингир-ле болгай. Радислав Намажав биле Кайгал-оол Донгак — ийи шыырак мөгелер таварышкан. Намажав Европага сумо хүрешке үшкү черни алган, а Кайгал-оол Донгак — делегей чергелиг маргылдааларга киржип каапкан, арга-дуржулгалыг мөге. Дыка-ла үр тутчуп келдилер, дөрт-хончуже кириген соонда, Кайгал-оол удурланыкчызын көдүргөш, барык харлыктар чыгыы басып кагды. Делегей чергелиг чемпионнаттарның киржикчизи ынчаар октаар болбай аан. Чокта ужуражып көрбээн ийи шыырак мөгелеривис Амир Монгуш биле Маадыр Монгуш таварышканнар. Бо удаада Маадыр Монгуш ойнап алды.

Бешки салыг. Бо салыгда арткан он алды мөгелерден Аңчы Монгуш Артас Ооржакты октаан. Владимир Монгуш Сараа Аянны буттааш, октаан. Андрей Хертек биле Айдыс Куулар элээн тудуштулар. Ынчап тургаш, Айдызы октадыпты. Конгаа Начынның онаа Аяс Монгушка таварышкан. Кончуг шимченгир ажылдап, холче кирбей пат болуп турда-ла, Начынны чер даянып соястаарынче Аяс Монгуш шуут албадыпты. Олар-биле барык денге Маадыр

Монгуш биле Опанас Семис-оол хүрежин доостулар. Опанасты Маадыр холга кирип аптар орта, оозу ушта чүткээш, дезип ыңай бооп чыдырда-ла, Маадыр артындан сегирип алгаш, октап кагды. Монгуш Шолбанын Ай-Демир Монгуш октаан, а Алик Комбуй-оолду Каң-Демир Куулар октады.

Алдыгы салыг. Сес мөге арткан: Аяс Монгуш, Владимир Монгуш, Андрей Хертек, Каң-Демир Куулар, Маадыр Монгуш,

Кайгал-оол Донгак, Ай-Демир Монгуш, Аңчы Монгуш.

Владимир Монгуш дунмазы Аяс Монгушка таварышкаш, дораан дүжүп берипкен. Кады төрөөннер оолдары Аңчы Монгуш биле Андрей Хертек таварышкан, дөрт-хончуже кириген соонда, Андрей октап алган. Кайгал-оол Донгакты Ай-Демир Монгуш бо салыгда эң сөөлүңге чедир арткаш безин бир шаг ботка тутчуп келген. Дөрт-хончулаштырыптарга, Кайгал-оол чаярга, Ай-Демир алдыр-байн, ооң бодун бедиди көдүргөш, доңгайты салды. Каң-Демир Кууларны Маадыр Монгуш октаан.

Чедиги салыгда Андрей Хертек, Ай-Демир Монгуш, Маадыр Монгуш, Аяс Монгуш арткан. Ийи улуг мөге ийи анык мөгени амалап алган соонда, Андрей биле Аяс, Ай-Демир биле Маадыр хүрешкен. Түннелинде 3-4 кү черлерни Андрей Хертек биле Маадыр Монгуш алган. Аяс биле Ай-Демир алышкылар артарга, Аяс дунмазын көдүргөш, салып каан. Ынчангаш Наадым — 2003-ке Аяс Монгуш шүүлгөш, Тыва Республиканын он ийи дакпыр чемпиону болган. Аңаа «Жигули» автомашины шаннал кылдыр тывысқан. Стадионга орган он сес мун ажыг көрүкчүлөр анаа байыр чедирип өөрээи.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ, «Шынын» корр.

ХАГДЫНЫЫШКЫН

Тыва Республиканың бирги чери дээш тыва хүреш маргылдаазы доозулган. Ооң соонда «Эң эки өг дээш» конкурстун тиилекчизи «Мөген-Бүрөн» каттышкан күрүне бүдүрүлгезинин директору Өшкү-Саар Ооржакка, 30 километрге аът чарыкына бирги черни элээн Сергей Ынаалайга, тыва хүрешке чемпионнаан Аяс Монгушка, оолдар аразында тыва хүрешке шүүлген Аңгыр Кууларга, чадаг чарыш мөөрейинге шылгараан Светлана Чыдыг-кыска, Евгений Илюхинге автомашиналарны шаннал кылдыр ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак болгаш Чазак кежигүннери байырлыг байдалга тывысқан. Чемпионнар машиналарын мунупкаш, стадионга хүндүлел долгандырынын кылган, муң-муң чыылган чон оларга изиг байыр чедирип турганнар.

Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак сес алгаш, Республика Хүнүңге болгаш «Наадым-2003»-ке тураскааткан национал байырлал бедик деннегел эрткен демдеглээн. Найыры эрттирер оргкомитет, Кызыл хоорай чагыргазы байырлалды чогуур деннегел эрттирер дээш улуг ажылды чорутканын мактаан.

2004 чылда Тываның Россияның составына эки тура-биле каттышканының 60, Кызыл хоорайның үндөзилеттинип тургустунганының 90 чылының юбилейлери болурун ол айткаш, бо байырлалдарны Россия Федерациязының деннегел эрттирер дугайында Чарлыкка РФ-тин Президентизи В.В. Путинниң ат салганының ужур-дузанын улуун чыылганнарга чугаалап

берген. Ынчангаш келир чылын Тываның байырларының хемчээли улуг болур. Бо юбилейге кожуун, хоорай, бүдүрүлге, организация, көдээ ажыл-агый, кижик бүрүзү хынамчалыг белеткенери эң чугула сорулга деп, ол санаан. «Эң эки өг дээш» конкурс эрткен чылдардан элээн экижээнин демдеглээш, келир юбилейлиг чылда 100 өгнү көрүлдөге кириштирери чугула деп көргөн.

Республика Хүнүңүн болгаш Наадым байырларының киржикчилеринге, ылаңгы мал ажылдакчыларына, аалчыларга, оларның нүүрүнде Тыванын бүгү чонунга чедишкinnerни, ааскежикти, өөрүшкүнү, быжыг кадыкшылды Шериг-оол Дизи-жикович күзээш.

ТР-ниң Чазак Даргазынын бирги оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар, байырлал эрттирер оргкомитеттин даргазы Ш.В. Кара-оол Чазактын, кожууннар, Кызыл хоорай чагыргаларының, албан организацияларның бир демниг деткимчезинин ачызында байырлалдын программасында айыткан хемчеглер чогуур деннегел эрткенни ол дыйнаткаш, оларга өөрүп четтиргениниң чылыг сөстөрүн илереткен. Келир чылын Тывага улуг юбилей болур, бо байырлал ооң белеткели, ону ам-даа сайзырангайжыдар, утка-шынарын экижидер бис дээрзин айткан.

Байырлалдың киржикчилеринге бүгү-ле чүүлдерге чедишкinnerлиг болурун күзээш, байырлалдың хагдынганын чарлаан.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Хелин башкы Лопсан Тубтенниң болгаш организастыг Комитеттин КАЛАЧАКРА өөредийн Тывага эрттирер дугайында Тываның мурнундан Тыва Республиканың Камбы-лама эргелелиниң болгаш сарыг шажын чүдүкчүлериниң Тываның бүгү чонунга кыйгыры

Тываның хүндүлүг чону!

Бо чылдың сентябрь 3-тен 13-ке чедир сарыг шажынның база бир Чырыткылыг Башкызы IX дугаар Богда-Гегээн Чесун Дамба Тываның Кудукту чонунга КАЛАЧАКРА өөредил-гезин бээр деп турар.

Тываның бүгү чонунга КАЛАЧАКРА номиналдарын бээр дугайында шийтирери Чазак Даргазы Шериг-оол Ооржак биле Геше Джампа Тинлей дугурушкан, Чырыткылыг IX Далай-лама Тензин Гьятцо Башкының болгаш ыдыктыг Панчен-Ламаның үш дугаар чергениң хүндүлүг адын эдилеп чоруур IX Далай-лама Чесун Дамба Кудуктуу база Богда-Гегээн күзелдини-биле хүлээп ап, Тываның чонунга КАЛАЧАКРА өөредийн бээр деп шийтирилзэннер.

КАЛАЧАКРА өөредийн чүге Тывага эрттирер деп турарыл?

Тыва Россияның хүрээленде кирип турар буддист чүдүлгели үш республикаларның бирээзи болгай. Ынчангаш Тываның девискээринге сарыг шажын XVIII вектин төнчүзүнде тывылган болгаш бо хүннерде катап сайзыралды алган. Тывада сарыг шажын сайзырал турар-даа бол, кижилерниң аразында оорлаар, арагалаар, багай чаңчылдарга сундугар чоруктар көвүдөп турар. Мындыг хевирлиг багай чаңчылдардан Тываның чурттагы чону адырлып алзын, бистин чуртувуска бойдустан хай-халаптары: өрт, кандаашкын, үер-чайык болбазын дээш, Чырыткылыг IX Богда-Гегээн башкы КАЛАЧАКРА өөредийн эрттирер дээш Тывага сентябрь айның эгезинде келир.

"Калачакра дээрге Чырыткылыг угаан кирип одунган кижилерниң өскелерге дуза көргүзериниң аргаларын боттандырып, бодунуң аажы-чаңында бүгү-ле четпестерни эдил алыры болур" — деп Чырыткылыг IX Далай-лама Башкының Калачакра өөредийн эрттирер талазы-биле дузалакчызы чораан Улуг Лама-Башкы Сернот Римпачениң өөренкичизи Александр Берзин "Калачакраны таньштырары болгаш хүлээп алыры" деп номунда бижип турар. Өртемчеде хей човулаң, качылдал бар болганда, оон адырлып, аңаа таварышкан кижилерге дуза көргүзери Калачакра өөредийниң кол сорулгазы ол. Калачакраны таньштырары, тураскаадыры дээрге-ле ыңдыг аргаларны тывары, азы ыңдыг күштү чаяап бээри болур.

Калачакраны эң дээди эртем-билиг башкылар — Чырыткылыг XIV Далай-лама Башкы, Панчен-Лама болгаш Богда-Гегээн башкы чүдүкчүлөргө бараалгадып,

өөредип, ону бээр. Кандыг-бир чуртка кижилерниң хүн бүрүде амьдыралының талаларыңче өскерлишкенин болуп турда, азы хамчыктыг аарыг, бойдустан хай-халавы болганда, Калачакра өөредий оларны экиртип, орталандырып аарыңга аажок дузалыг болуп турар.

Калачакраның өөредийн кандыг-даа кижиги шингээди ап болур. Ол өөредийни алган кижилер Шамбала чуртунга катап төртүтүнериниң барымдаазын чедип алыр. Калачакра өөредийниң үезинде арага ижи, аас-дыл, чогуш-содаа кылып болбас, кижилер аразында эп-найралдыг болгаш эрге-шелээлиг болуру чугула. Эът аймаан чөмгө ажыглаарын шеглээр болза эки. Калачакра өөредийн хүлээп аары — чүгле кижилерниң эвес, хей-хей дириг амытаннарның амы-тынын альпының аргазы. Калачакра өөредийниң үезинде кижилер авырдалып алыр. Ол дээрге бүгү-ле дириг амытаннарга хора чедирбес деп хүлээлгени алыры болур. Өске амылыг амытаннарга хора чедиргенинден улус хилинчекке, човулаңга таварыш чоруур. Човулаңга таварышпас дизе, өске амылыг амытаннарга хора чедирбес болза эки. Өске амылыглар база силер ышкаш аас-кежикти чурттаар ужурулуг, ыңчангаш мындыг улуг өөредийни эрттирери көрдүнүп турар.

Калачакра өөредилгениң өргүлдөзү дээрге Чазактын эвес, сарыг шажын организацияларының эрттирер турары хөмчөг-дир. Ынчангаш Тываның бизнесменнери, сайгарлыкчылары Калачакра өөредийн эрттиреринге деткиччилеп, буян-кежик чаалап алыр байдал тургустунган. Чүге дээрге Тываыстың чонунга бо берге үеде Калачакра өөредийн хүлээп алырыңга деткиччи бээрге, ол канчаар-даа аажок улуг буян-дыр.

Мындыг улуг делегей чергелиг хөмчөг эрттиреринге спонсорлап, акша-төгөрик талазы-биле дузалажырга, бистин бизнесменнеривистин, сайгарлыкчыларның ажыл-херээ оон-даа шуудаар.

Ынчангаш хүндүлүг чон, ылангыя сайгарлыкчылар! Ажыл-херээрик моон-даа сонгаар сайзырал шуудазын дээш Калачакра эрттиреринге саң-хөө талазы-биле дузалажырын диледивис.

Тыва чон, чүдүкчүлөр сентябрь 3-тен 13-ке чедир Калачакра өөредийниң үезинде бо-ла бүгү чагы-сүмени сагып, Чырыткылыг IX Богда-Гегээн Чесун Дамба Кудуктунун өөредийн эки шингээди алырын кыйгырдыкчы!

ОРГКОМИТЕТ

Тываның хүндүлүг чону, эргим чаңгыс чер-чурттугларымыс!

Республиканың хей санныг чурттакчыларының дилеглерин езугаар август 31-де Ыдыктыг Далай-лама Башкының төлээзи Халга Богда-Геген Джецун Дамба Ринпоче IX сарыг шажынның бир онзагай хевирин — Калачакраны ыдыктаары-биле Тывага келир.

Калачакраны ыдыктаары дээрге, ханы уткалыг болгаш бүгү нацияларның чоннарын сырый каттыштырар, ханы дазылдыг, тайбын сорулгалыг өөредиг. Калачакраны ыдыктаары дээрге, кижилерниң сагыш-сеткилин арыглаар.

Калачакраны ыдыктаары-биле бистин республиканы шилип алганы таварылга эвес. Бис болза сарыг шажын чүдүлгелиг, 30 чылдар үезинде шажынны хоруп узутказа-даа, чүдүлгө чаңчылын чидирбээн болгай бис. Оон аңгыда Тываның географтыг байдалы моол, бурят чоннар-биле кожа болгаш тудуш.

Калачакраны ыдыктаары чүдүлгө байдалдыг

болганда, чорудуп турар бо акция күрүне эвес, хей-ниити ужур-дузалыг хөмчөг дээрзин билзе чогуур. Бо ажылга дузалаар күзелдиг кижилер дараазында адресстерге ачы-дузазын шилчидерин диледивис.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Канцеляриязы
ИНН 1701033172
КПП 170101001
Л/с 4060381030002000222
В Банке ОАО АБ "Народный банк Республики Тыва"
БИК 049304735
ИНН 1700000350
Кор/счет 30101810500000000735
Телевирниң сорулгазы
"Эки тура ачы-буяны".

БАШТАЙГЫ САЛЫШКЫН

Оргкомитеттин агар санынче эң баштай кууда сайгарлыкчы Андрей Геннадиевич КОНЕВ болгаш ТР-ниң Бойдус ажылгала яамызы хөреңги киригенинге өөрүп четтиргенивисти илереттивис.

2003 чылдың сентябрьда Калачакраны ыдыктаарын эрттирериниң ПРОГРАММАЗЫ

Август 31-де болгаш сентябрь 1-де Калачакра мандалазын тургузар черни шилип ап ыдыктаары (Намгыял хүрээзинден 10 лама киржир).

Сентябрь 2-де — Калачакра мандалазын тургузуп эгелээри.

Сентябрь 3, 4, 5 хүннеринде — Халга Джецун Дамба Ринпачениң баш удур өөредий.

Сентябрь 6-да — Калачакра мандалазын тургузары.

Сентябрь 7-де Калачакраның езулап танчызын Намгыялдың ламалары күүседир.

Сентябрь 8-те Калачакрага белеткел ыдыктаашкыны.

Сентябрь 9, 10-да — Калачакрага кол ыдыктаашкын.

Сентябрь 11, 12-де — Калачакраның мандалазын көөрү.

Сентябрь 13-те Калачакраның мандалазын бузуп арыглаары.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҤЕР-БИЛЕ

Тоткан-оол Назын-Байырович СААЯ "Тыва даг-дүгү" комбинатка 38 чыл ажылдап чоруур, ачавыстың 60 харлааны-биле дараазында одуругларны бараалгаттывыс:

Чуртталганы онза кылдыр
Чурттап чор сен, ынак ачай.
Күзел-сорууң бүдүп турзун,
Хүлүмзүрүүн чайнап чорзун.
Кезээ шагда шак-ла олчаан
Хөглүг чору, сергек чору.
Ажы-төлүң аразыңга
Ам-даа хей чыл чуртта, ачай!

Өөнүң ишти, уругларыңдан.

КОНКУРС ЧАРЛАП ТУР

Тыва Республиканың Чазак Даргазының күрүне албаны болгаш кадр политиказының эргелели Тыва Республиканың Бойдус байлак яамызының байлактар ажыглаар килдизиниң кол специализиниң хостуг албан-дужаалыңга ажыл-даар күзелдиг кижилерге конкурсту чарлап тур.

Негелделери: дээди техниктиг эртемниг, геология болгаш байлактар ажыглаар талазы-биле 3 чылдан эвээш эвес ажыл стажтыг, экономика болгаш эрге-хоойлу талазы-биле, компьютер билигилг ажылдакчы херегин чарлап тур.

Кээр чери: Кызыл хоорай, Чүлдүм кудумчузу, 18, Чазак Бажыңы, 319 кабинет. Телефону: 3-54-10.

НОМ САДЫЫ ЧАЛАП ТУР

Өөредилге болгаш методиктиг литература номнары кирген. Оларның аразында: математика, Моро 1, 2, 3, 4 класстар; биргиклассчылар бижир кыдырааштар; математика, Петерсон 1, 2, 3, 4 класстар; атластар, канцелярия барааннары. Дээди өөредилге черлериниң студентилеринге: экономика, маркетинг, лекциялар конспектилери, үндүрүг онаалдазы. Келир чери: Кызыл, Бухтуев кудумчузу, 1. "Агентство" автобус доктаар чер чанында.

Тыва Республиканың Күш-культура болгаш спорт талазы-биле күрүне комитеди 2003 чылдың август 11-ден 19-ка чедир үеде Омскиде күрүнениң күш-культура болгаш спорт университетиниң бот-өөредилге салбырынга өөренип кирер документилерни хүлээп ап турарын дыңнатты. Адреси: Кызыл, Машзавод, Калинин кудумчузу, 1 "б". Ийги каътта 9.00 шактан 14.00 шакка чедир хүлээп ап турар.

Бир чылда өөренириниң өртээ 13 муң рубль.

Кирериниң экзаменнерин 2003 чылдың август 20-ден эгелеп хүлээп алыр. Эртегиниң 10 шактан, машзавод, II каътка.

Дужаар документилери:

- Тускай ортумак өөредилге черин дооскан диплому азы ниити ортумак школа дооскан аттестады.
- Эмчи шынзылгазы.
- Өг-бүлезиниң дугайында шынзылга.
- Күш-ажыл дептериниң хоолгазы.
- 3 x 4 см хөмчээлдиг 6 фото-чуруу.

"Шын" солунну дамчыштыр

Бистин эргим, ынак уруувус, дунмавыс, угбавыс Шончалай Дак-ооловна ДОКАН-ООЛДУ сөөлгү орукче үдежи, моральдыг болгаш материалдыг дузаны чедирген Тыва Республиканың Чазанга, Чоң Хөл кожуун, Хендерге суму чагыргаларыңга, кожууннун өөредилге килдизинге, "Артыш" уруглар садының коллективинге, чаңгысклассчыларыңга, чер-чурттугларымыска, ырак-чооктан келген төрелдеривиске, эш-өөрүвүске, кожаларымыска бисти берге үеде деткип, ажыг-шүжүүвүстү деңге улешкениңер дээш черге чедир мөгейгенивисти "Шын" солунну дамчыштыр илереттивис.

Ада-иези, угбалары, дунмалары, акылары, чаавазы.

ШЫН
e-mail: shyn@tuva.ru

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: К. Сат, Е. Монгуш, Ч. Монгуш, С. Хертек, Т. Хертек.
РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун оралакчызы — 1-19-87.
КИЛДИСТЕР: нитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, компьютер төвү — 1-03-90, культура, өөредилге килдизи — 1-03-88, чагаа килдизи — 1-03-87, кедээ ажыл-агый, улутпур килдистер — 1-17-09, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91.
Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94. Неделяда үш катап үнер. Хөмчээли парлаан 2 ама. Тираж 7162. Чагыл 95.

Индекс 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100,
ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва
Республиканың Чазак.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл
ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.
Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.
Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация куркомитетиниң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).
Солунда парлаттырган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшейн барып болур. Айгыттыңан саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыялаар.